

Джерелознавство

В.Б. Атаманенко

Національний університет «Острозька Академія»

СТРУКТУРА ОСТРОЗЬКОЇ ВОЛОСТІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Проаналізований корпус архівних та опублікованих історичних джерел до історії Острозької волості другої половини XVI – першої половини XVII ст., висвітлені окремі теоретичні аспекти джерелознавства.

Структура шляхетських маєтностей Волині, в тому числі таких складних господарсько-адміністративних комплексів, як магнатські латифундії, в історіографії практично не розглядалася. Дослідники звертали увагу хіба що близьку до даної проблеми організацію виробництва у великому волинському землеволодінні переважно XVIII ст. [8; 25] та визначення співвідношення між різними за розмірами групами шляхетського землеволодіння загалом для окремих регіонів України [32, с. 79–99; 33, с. 257–265; 34, с. 233–235; 43, с. 25–51]. На прикладі Острозької волості структура маєтності подана як її склад та показаний стан на середину XVI та в першій половині XVII ст. [3, с. 137–144; 23, с. 117–119; 30, с. 108–109]. Таким чином, різні аспекти даної проблеми вимагають спеціального розгляду, який повинен спиратися на розширення кола джерел та методичного вдосконалення їх аналізу.

Магнатські латифундії були значними господарськими комплексами і вимагали спеціальної організації. Усередині них існували маєтки, які керувалися безпосередньо адміністрацією власника, передавалися в держання слугам-клієнтам або надавалися різним церковним інституціям тощо. До кожною з вказаних груп можна вжити певні терміни: «замкові», «шляхетські» та «церков-

ні» маєтності; останні дві слід вважати «посесорськими». У межах кожної конкретної латифундії вони відрізнялися в першу чергу за своїм правовим статусом, але з державно-фіскального погляду ці відмінності не відігравали ніякої ролі. Так, щоразу при зміні власника латифундії (поділ, успадкування та ін.) відбувалася перевірка майнових прав на маєтки незамкового підпорядкування, хоча ця норма не завжди фіксувалася у відповідних документах; при сплаті ж державних податків посесори-клієнти вказувалися не завжди і не в усій повноті, а церковні маєтності в складі латифундій виділялися лише спорадично і здебільшого відносно надань католицькій церкві та володінь, підпорядкованих православним ієрархам [6, с. 30–33, 76–77, 90; 46, т. 19, с. 4, 79, 92].

Таким чином, залишаючись у складі тієї чи іншої магнатської латифундії, посесорські маєтки становили, по-перше, певною мірою відокремлені господарства, які, по-друге, не могли не розвиватися за дещо відмінними напрямками порівняно з іншими категоріями землеволодіння.

Стосовно першого, тобто неповної відокремленості посесорських володінь від замкових та інших впливів, можна говорити про втручання замкової адміністрації, яка проявлялася на кількох рівнях. З одного боку, це зміна самого посесора, простежити яку на основі джерельних свідчень не завжди можливо через суто внутрішньомаєтковий характер подібних операцій та, відповідно, їх майже виключні відображення в доменіальній документації та відкладання у власницьких архівах. Так, іноді тільки на основі інформації хронологічно суміжних джерел можна таку зміну побачити. Як приклад можна навести передачу Б. Острозькою маєтків новому острозькому старості у 1542 р. [24, Ф. 91, № 181/VI,4, ч.5, арк. 2 зв.–3; 29, арк. 39] чи згадування попередніх власників у інвентарі маєтків А.-А. Ходкевич 1620 р. [10, с. 197, 199]. Найбільш показовим щодо впливу зміни посесора на стан маєтку можуть бути вказівки підданих Дерманського монастиря на ряд архімандритів, котрі не займалися його маєтковими справами, що призвело до господарських втрат і збитків [24, с. 14]. З другого боку, це нові надання (або їх позбавлення), які щонайменше змінювали правовий статус маєтку в межах латифундії, переводячи його з категорії замкових до категорії шляхетських або церковних чи навпаки. Але це могло вносити зміни і в господарську ситуацію, особливо в тому разі, коли йшлося переважно про кілька сусідніх сіл, наданих одній особі, оскільки створювало складний господарський комплекс [31, од. зб. 45, арк. 1284–1284 зв.] в межах складнішого комплексу (ключа у волості-латифундії). І нарешті, перехід маєтку до посесора не означав повної відсутності не лише адміністративного як у попередніх випадках, а й прямого господарського втручання «замку» в справу «посесій», що на прикладі відбуття окремих повинностей на його ко-

ристь бачимо на прикладі того самого Дерманського монастиря в 1571 р. [25, с. 167–168; 40, с. 198–202].

Щодо відмінностей у напрямках розвитку маєтків різної власницької належності в межах окремих латифундій, то вони залежали від специфіки ведення господарства у великих осередках, якими були в першу чергу, замкові володіння, та дрібних посесорських господарствах. Вплив на них мали політика магната та пов'язане з нею розташування окремих категорій поселень.

Виходячи з цього, проблему структури магнатських латифундій слід розглядати в двох аспектах. По-перше, з погляду їх складу за статусом конкретних маєтків, а по друге, під кутом зору особливостей ведення господарства в окремих групах володінь. Останнє може певною мірою поглибити розуміння такої проблеми, що віддавна дискутується, як відмінності в господарюванні та становищі залежного населення в шляхетських та магнатських володіннях Волині [15, с. 343].

Відповідно постає питання про джерельне та методичне забезпечення розгляду зазначених аспектів. На всьому масиві маєтків Волині це можна здійснити на основі податкової документації. Вона, окрім вказаної територіальної широти та відносної повноти охоплення, характеризується ще рядом позитивних рис [6, с. 9; 41, с. 575–593; 46, т. 12, с. 13–15], серед яких слід відзначити так би мовити «одномоментність фіскального обстеження», наскільки б цей термін не викликав застережень стосовно часу, про який йдеться, та особливостей податкової системи Речі Посполитої. У той же час для них характерні й певні недоліки [6, с. 6, 7, 9, 16; 42, с. 185–189], до яких у першу чергу можна віднести інформативні лакуни та спотворення, повторюваність свідчень на основі попередніх документів, до того ж закріплену законодавчо [45, с. 270, 296, 424]. Треба мати на увазі й обмежені можливості використання для дослідження ходу та динаміки явищ та процесів соціально-економічної історії, пов'язані також із станом збереження податкових документів, які можна вважати хронологічно репрезентативними для кінця 1570–1580-х рр. та зламу 1620–1630-х рр. Та навіть відносно цих двох часових моментів розгляд динаміки містить труднощі через відмінні системи оподаткування, подані відповідно поборовими та подимними реєстрами, подолання яких може бути лише методичним. Більшу вагу для вирішення проблеми мають переважно описово-статистичні документи приватновласницьких володінь, але в територіальному відношенні вони не є репрезентативними. До того ж тільки в окремих випадках вони дають можливість розгляду динаміки. Не є репрезентативними для Волині і люстрації королівщин.

У цьому відношенні порівняно з іншими волинськими латифундіями вигідно виділяються володіння князів Острозьких, особливо один з головних їх

маєткових осередків – Острозька волость. Вона краще забезпечена документами описово-статистичного характеру. Такі описи Острога і Острожчини, що дійшли до нашого часу, склалися із різних причин у 1542, 1571 (фрагмент), 1603, 1604, їх частини – у 1620, 1621, 1654 рр. [24, Ф. 91, № 181/VI, 4, ч. 5, арк. 1–8; 29, арк. 34–39 зв.; 25, с. 198–202; 31, Ф. 223, оп. 1, од. зб. 232; 37, с. 3–122; 38, к. 82–484; 31, од. зб. 131, арк. 458 зв.–477; 36]. Поряд з досить широко використовуваними опублікованими (за 1577, 1583, 1629 рр. [6, с. 30–113; 46, т. 19, с. 3–148]) та неопублікованими податковими документами (за 1582, 1589 рр. [34]), а також інвентарями окремих ключів чи маєтків волості [4, с. 71–83; 14, с. 49–52; 25, с. 164–168] вони мають значну хронологічну та видову репрезентативність. Їх використання полегшується наявністю ґрунтової джерелознавчої характеристики, поданої перш за все в різних працях М.П. Ковальського [16–22], та виділенням їх головних інформативних рис та особливостей як різновидів джерел.

Описово-статистичні джерела, що містять свідчення про Острозьку волость можна вважати репрезентативною і з погляду її розмірів, тобто можливого розгляду її як вибірки стосовно всіх магнатських латифундій Волині. Так, на 1629 р. за кількістю сільських поселень (93) вона була другою після Заславщини (125), а за кількістю димів – найбільшою на території воєводства, маючи їх більше 6,5 тис. і випереджаючи третю за цим показником Заславщину в 1,4 рази [6, с. 37–40, 93–96]. На території Острозької волості знаходилося близько 7% всіх латифундціальних сіл Волині чи біля 11% сільських поселень 21-ї волості з кількістю димів, що перевищувала 1000, і які за аналогією з надмагнатами [32, с. 81] можна називати надлатифундіями. Стосовно кількості димів дані виглядатимуть відповідно як 8,8% та 13,6%. Очевидно, що висновки, одержані навіть на такому значному з усіх поглядів матеріалі, неможливо поширювати на всю сукупність магнатських володінь. Особливу цінність вони мають для південно-східної та, меншою мірою, східної Волині, де Острожчина сполучалась із ще двома «латифундійними монстрами» – Заславщиною та Кореччиною, з яких перша для XVII ст. добре забезпечена джерелами описово-статистичного характеру.

Склад Острозької волості, як він відображений у найдавніших із збережених (1542 р.) джерел з описовим значенням, хоча вони й створювалися майже одночасно, дещо відрізняється. Так, в акті ув'язання Б. Острозької у володіння наявні населені пункти, відсутні в акті поділу Острожчини між нею та її дочкою: Гнойниця, Буща, Піддубці, Ганусовці; натомість у першому немає сіл, зазначених у другому, а саме – Здолбунова, Омеляної, Кунина, Солов'їв. Частіше в дільчому акті фігурує с. Білашів; поряд з церковним маєтком та держанням боярського з такою ж назвою в частині Г. Острозької, в частині її матері також

є боярський Білашів [29, арк. 38–39]. В одному випадку було змінено боярина-державцю, але тут йшлося про вже згаданий вище факт призначення нового намісника Острозької волості. Стосувався він людей на Бельмажі та Хорнощі, які попередньому наміснику, можливо, і не належали. При цьому разом із старим намісником Острозька волость втратила і два села, які він також держав – Піддубці та Ганусівці. Можна припустити, що розташовані найближче до центру волості Бельмаж та Хорноща були наданнями на острозького старосту, його своєрідним «ранговим володінням». У складі-структурі Острозької волості на середину XVI ст. кількість замкових та «боярських» сіл була майже однаковою (приблизно по 40%). Чисельність же церковних маєтків була вдвічі меншою за кожен із «світських» груп.

На початок XVII ст. структура Острозької волості помітно не змінилася. Підставою для обрахування кількості та питомої ваги церковних маєтностей служить часто використовуваний дослідниками дільчий акт 1603 р. (див. [19, с. 113–137]). Він окремо виділяє духовні маєтки, оскільки вони мали перебувати під спільною юрисдикцією обох нащадків В.-К. Острозького в поділеній відтепер Острозькій волості. Отже, до церковних маєтків за дільчим актом 1603 р. входило 17 із 89 сіл волості [31, Ф. 223, оп. 1, од. зб. 131, арк. 4 зв.–5, 10 зв.–11], тобто при абсолютному збільшенні майже в півтора рази їх питома вага залишалася тією самою, що й на середину XVI ст., і становила ті самі приблизно 20%. Дві третини з них розташовувалися в частині Я. Острозького. Зростання чисельності церковних маєтків протягом другої половини XVI ст. було прямопропорційним до збільшення загальної кількості сіл волості. Правда, можна цілком вірогідно припустити, припадало воно скоріше за все на останню чверть сторіччя, коли Острожчина перебувала в руках В.-К. Острозького, оскільки його попередники, особливо О. Ласький, її розбудовою серйозно не займалися.

Даних про співвідношення замкових та шляхетських маєтків у акті 1603 р. немає. Стосовно частини, яка відійшла О. Острозькому, вони містяться в «Посесії (введенні у володіння) його милості пана воеводи волинського маєтність, яка йому з поділу дісталася», внесений до книг Луцького гродського уряду 20 липня 1603 р., тобто через чотири місяці після юридичного оформлення поділу [20, с. 71–75; 31, од. зб. 67, арк. 735 зв.–738 зв.]. Тут питома вага замкових маєтків суттєво знизилася і становила 14%. Кількість шляхетських (посесорських) маєтностей зросла приблизно вдвічі, а їх питома вага збільшилася до 68%. Пояснюється така різка зміна в співвідношенні між кількістю замкових та шляхетських сіл, безсумнівно, потребами власників (тобто В.-К. Острозького) у подальшому збільшенні клієнтелі у зв'язку з ускладнення суспільних функцій волинської еліти в умовах безпосереднього існування в польській політичній

системі, а також необхідністю залюднення та загосподарення, в даному випадку, південної та, меншою мірою, східної частини Острозької волості. Останнє, можна вважати, було досягнуто, оскільки порівняно з серединою XVI ст. кількість сільських поселень тут зросла трохи більше як втричі. Сприяли цьому також успіхи в «урбанізації» малополіської частини Острожчини, яка виявилася в розростанні Острога за р. Вілію, де поступово формуються два міські осередки, які за кількістю мешканців починають випереджувати Старий Острог [6, с. 37]. Не могли не впливати на збільшення кількості посесорських володінь і зміни в господарській структурі Волині, головним виявом чого було утвердження якраз протягом другої половини XVI ст. фільварково-панщинної системи.

На жаль, стосовно частини Я. Острозького на час поділу даних не збереглося, що робить неможливим порівняння змін складу в різних з 1603 р. частинах Острозької волості та підтвердити зазначені вище наслідки господарської діяльності В.-К. Острозького. Ліквідувати цю інформаційну лакуну може допомогти поборовий реєстр Острозької волості 1604 р. [37, с. 3–122]. Він був укладений острозьким старостою Войтехом Новицьким і стосувався території всієї волості, а не якоїсь з її частин. Пов'язано це, очевидно, не стільки з фіскальним характером документа, як зі змінами в ситуації з управлінням маєтностями по смерті О. Острозького, «прирожоним» опікуном яких був його брат Януш. Під його тиском, на становище у волинських володіннях не могла впливати повною мірою вдова О. Острозького А. Костчанка, а у володіння, наприклад, Рівненською волостю вона ввійшла вдруге вже по смерті Я. Острозького [44, с. 20]. Можна говорити з високим ступенем вірогідності, що в основу опису 1604 р. лягли документи, що створювалися при підготовці та проведенні поділу володінь князя В.-К. Острозького в 1603 р., натомість він фіксує належність «зем'янських» сіл, а отже побіжно може свідчити про наявність у них фільваркового господарства. У частині Я. Острозького їх питома вага була порівняно невисокою, що може пояснюватися тим, що їх посесорська належність зазначалася не в усіх випадках та жорсткішим контролем з боку досвідченого в господарських справах власника, а в частині О. Острозького – кілька десятків (щоправда, об'єднані спільними заголовками «*Siola ziemiańskie za borem*» та «*Siola za rzeko Horyno ziemiańskie*», вони не завжди містять прізвища посесорів). Так чи інакше, але податковий тариф 1629 р. свідчить про перебування в посесії більшої кількості «янушевих» сіл порівняно з «олександровими», якщо не рахувати маєтків острозьких єзуїтів [6, с. 37–40].

У той же час, опис 1604 р. не охоплює всієї сукупності сільських поселень Острозької волості, згаданих у дільчому акті 1603 р., та у вписі до гродських

книг. Кілька зафіксованих в ньому сіл відсутні в акті. Очевидно, реєстр у даному варіанті не був оформлений остаточно. Тим не менш, вперше і навіть у деталях стосовно Острозької волості можна відтворити загальну структуру-склад у цілому по волості та в окремих її частинах. Із зафіксованих у ньому 73 сіл замкових було 23, церковних – 11, шляхетських – 49 [37, к. 3–122]. Неповноту цих даних, принаймні відносно частини О. Острозького, можна підкоригувати за допомогою «Посесії...» 1603 р. [20, с. 71–75; 31, од. зб. 67, арк. 735 зв.–738 зв.], а стосовно всієї волості – на основі дільчого акту 1603 р. Відтак, у частині Я. Острозького знаходилося 13,5 замкових, 13 шляхетських та 12 церковних (у тому числі – 0,5 наданих острозькому костелу) сіл; у частині О. Острозького – 2 замкових, 52 шляхетських та 5 церковних маєтків. Як бачимо, у першій кількості поселень різних категорій була приблизно однаковою, тобто можна вважати по третині на кожну, але при незначній перевазі кожної зі «світських» груп і найменшій чисельності духовних володінь. Треба зазначити, що замкові села, деякі з яких – Бродів, Новоставці, Гільча, Межиріч [24, Ф. 91, № 181/VI, 4, ч. 5, арк. 38–38 зв.; 29, арк. 5 зв.] – мали фільварки і на середину XVI ст. зосереджувалися переважно тут, в північно-західній частині Острозької волості. На цей час в інших її частинах, які через півсторіччя відійшли О. Острозькому, замкових фільварків взагалі не було. Прискорене їх залюднення створювало з початку XVII ст., коли фільварки існували тільки в Плужному та Мощаниці, по одному на кожному боці р. Горині, значні підстави для розвитку замкового фільваркового господарства. Безсумнівно, такий склад-структура вимагав подальшої перебудови в напрямку збільшення питомої ваги останнього, що, зрештою й було втілено в життя і відображено в інвентарі 1620 р. У реєстрі 1604 р. виділяються окремі адміністративно-територіальні комплекси Острозької волості. Це – групи із замкових маєтків [37, с. 45–82], зем'янських володінь за р. Горинь (*za rzeko Horyno*) [37, с. 119–122], зем'янські маєтки «*za polem*» [42, с. 112–117], зем'янські села «*za borem*» [37, с. 117–119].

За час самостійного господарювання Я. Острозького співвідношення між різними категоріями маєтностей суттєво не змінилося, за винятком хіба помітного зменшення володінь православної церкви. Вони на час його смерті (1620 р.) були подані вдвічі меншою кількістю порівняно з початком XVII ст. (6,5 сіл) і тепер належали виключно монастирям – Дерманському та Чеснохрестському; виняток становив Лючин, здавна поділений між острозькими плебаном та п'ятницьким священником [24, Ф. 91, № 181/VI, 4, ч. 5, арк. 2 зв.]. Бельмаж, за винятком частини підданих, наданих францисканському кляштору, Завидів, Боршівка, Буща та Точивици були перетворено на замкові, а Певче та Попівці – на шляхетські. Це відбулося всупереч угоді про поділ Острожчини, яка передбачала спільну зверхність власників обох частин над церковними

маєтностями та збереження маєтків за відповідними церковними інституціями при документальному підтвердженні прав [31, Ф. 223, оп. 1, од. зб. 232, арк. 5, 11]. Кількість шляхетських та замкових була знову-таки приблизно однаковою – 18,5 та 15 відповідно. Тут не враховується той факт, що в замковому Розважі були виділені шляхетські частини [31, од. зб. 131, арк. 465 зв.]. Отже, трохи більше 46% сіл були посесорським, 37,5% – замковими, решта – церковними. Зрозуміло, що помітна зміна відносних показників відбулася за рахунок перерозподілу останніх.

У частині О. Острозького, де, очевидно, зазначене вище втручання Я. Острозького не могло не мати не зовсім задовільного результату, ситуація розвивалася у відмінному напрямку. Інвентар 1620 р. зафіксував у ній 50 сіл, з яких 8 були замковими, 39 – шляхетськими та 3 – церковними [10, с. 140–203]. Плоска та Ювківці змінили власницьку категорію, перетворившись із церковних на шляхетські. Кількість останніх залишилася майже без змін, тобто можна говорити, що процес залюднення та загосподарення тут у цілому завершився. Відтак, надання маєтків чи прав на їх заснування свою роль виконало, що проклало шлях для перерозподілу шляхетських маєтків на користь замку. Таким чином, ця частина Острозької волості, в першу чергу її південна, малополіська складова, певною мірою, повторила тенденції розвитку південно-східної Волині. Їх суть, яка полягала в заміні первісного нестабільного «боярського» загосподарення сталим та швидким розвитком завдяки магнатському втручанням, на прикладі давньої Кузьминської та новоствореної Старокостянтинівської волостей була відзначена та досліджена О.І. Барановичем [5, с. 10–16; 7, с. 347].

Підтвердженням даної тенденції може служити відображена в подимному реєстрі 1629 р. структура Острозької волості в частині А.-А. Ходкевич. Тут протягом неповного десятиріччя кількість замкових маєтків різко зростала майже вчетверо (до 31) і становила трохи більше 55%, а з урахуванням значних надань острозьким єзуїтам ненабагато менше – майже половину. Православна церква як посесор взагалі не згадується, а її маєтки Загірці, Карпилівка та Юськівці поповнили перелік сіл, переданих у шляхетське держання. Всі вони, разом із с. Плоска, згідно з дільчим актом 1603 р. були надані Д. Наливайку, смерть якого в 1627 р. [27, с. 58], очевидно, і зробила можливою зміну їх власницького статусу. Приблизно на цьому ж рівні структура волості зберігалася до середини століття: «Ревізія» маєтностей А.-А. Ходкевич 1654 р., що хоч і не є повною, але відобразила також стан 1648 р., містить опис 26 сіл, при яких посесори не згадуються, за винятком колишнього держання луцького офіціала (Юськівці), які, відтак треба розглядати як замкові [22, с. 34; 36, с. 1–24]. Навпаки в частині Я. Острозького питома вага замкових маєтків

зменшується майже вдвічі протягом того ж часу порівняно з 1621 р. (до 8,5) при значно меншому темпі зростанні шляхетського (в 1,2 рази, 23 села) [31, од. зб. 131, арк. 458 зв.–477; 6, с. 37–38] і збереженні стабільності церковного, відтепер уже уніатського, землеволодіння. Можливо, це було тимчасове на цій території явище, але, ймовірніше, воно було пов'язане з перебиранням володіння «янушевою» (ординатською) частиною кн. Заславськими, що привело до значного збільшення їх волинських володінь та могло мати наслідком їх «клієнтелізацію», принаймні в маєтках Острозької ординації.

Якщо вивчення складу магнатських володінь відображає перш за все політику – господарську, релігійну, соціальну – їх власників, то внутрішня структура окремих їх складників значною мірою відтворює підстави її формування та втілення в життя, а також дає можливість охарактеризувати відмінності в організації замкового, латифундіального у своїй основі та шляхетського як дрібного, так і середнього за розмірами – але в межах великого приватного землеволодіння, господарства. Дослідження економічної структури різних категорій земельної власності вимагає системного підходу та використання математичних методів, орієнтованих на розкриття сутності механізмів соціально-економічних процесів [28, с. 126]. Поряд з підрахунками основних показників та узагальненням даних джерел на основі методів описової статистики дана методика передбачає застосування кореляційного аналізу [28, с. 126–127]. Уже саме таке цифрове зображення показує відмінності в організації та механізмах розвитку різних категорій господарства на 1604 р. (див. табл. 1) та 1620 р. (див. табл. 2). Формалізація відомостей для такого подання даних джерел та будови таблиць, особливо для 1604 р., представленого податковим документом, викликало певні складності. Ідеться в першу чергу про визначення кількості землі в різних категоріях залежного населення, яка має в документі фіскальне значення. Окремі категорії взагалі складно пов'язати з певним земельним наділом. Особливо це стосується підсусідків та коморників. Останні дуже часто фігурують як «коморники в сусідах» (напр. [37, s. 8]), тобто є власне підкоморниками в прийнятому в історіографії розумінні [9, с. 266; 13, с. 66–79; 46, т. 19, s. 19], у той час як перші подаються скоріше як самостійні господарі, іноді пов'язані з сільським ремеслом. Для того щоб зменшити кількість несуттєвих показників в одну групу були об'єднані різні категорії слуг (бояри, гайдуки, лісники тощо); до них приєднано сільських священників, яких, по-перше, у силу права подавання, а, по-друге, зважаючи на покладані на них обов'язки «за пана Богу молитися», можна вважати близькими, принаймні з погляду даного дослідження, до служилого сільського населення. При переважанні дворищної системи організації селянського господарства в ряді випадків наявні волочні господарства, поєднати які у формалізованому вигляді

складно через неоднорідність розмірів дворич [12, с. 257–268]. Правда, таких сіл було всього два (в частині Я. Острозького Мізоч та Бродів [37, с. 9–12, 17–19]), але волочні вкраплення зустрічаються і в ряді інших сіл. Причому стосуються вони в усіх випадках сільських слуг і показують, таким чином, способи впровадження поміри в острозьких маєтках.

Таблиця 1

**Середні показники по різних категоріях маєтків
Острозької волості на 1604 р.**

Категорії маєтків	У середньому на село												
	Селянських господарств	Селянська земля, дворич	Селян-ремісників	Їх земля, дворич	Підеусідки	Підеусідки-ремісники	Новоосаджені	Коморники-еусіди	Слуги	Їх землі	Городники-ремісники	Городники	Орендарі
Замкові	43,1	21,86	0,05	0,03	17,26	1,16	0,05	7,42	6,2	4,78	0,63	1,68	0,79
Церковні	25,3	13,05	0,27	0,27	12,13	1,40	--	0,87	2,0	1,70	0,27	2,73	0,73
Щляхетські	14,5	19,22	0,07	0,07	6,50	0,06	--	0,32	0,3	0,14	0,04	1,12	0,04

Таблиця 2

**Середні показники по різних категоріях маєтків
Острозької волості на 1620 р.**

Категорії сіл	У середньому на 1 село												
	Фільварки	Боярські двори	Селянські двори	Неселянські двори	Пусті підеусідки	Пусті господарства	Новоосілі	Слуги	Пуста земля	Фільваркова земля на 1 фільварок	Фільваркова земля	Боярська земля	Селянська земля
Замкові	0,38	7,38	35,75	22,25	0,75	7,75	0,0	2,75	19,38	40,70	15,25	14,23	24,38
Щляхетські	0,76	0,27	13,27	5,44	0,37	3,68	0,8	0,19	8,88	76,03	55,60	0,25	24,18

У цілому, на 1604 р. усі села Острозької волості за структурою можна поділити на три групи. Зрозуміло, що перш за все необхідно виділити села,

де було проведено перемеріювання землі на волоки. Правда, у даному випадку внутрішня структура цих сіл від дворищних тієї ж категорії (замкові) не відрізнялася.

До другої групи можна віднести села зі складною структурою, яка включала всі відображені в таблиці показники – замкові та церковні села. Зближали їх висока частка підсусідків та городників, а також орендарів з шинкарями. Присутні в них і сільські ремісники, що, очевидно, пов'язано з відносно тривалою традицією організації панського господарства, потреби якого вони більшою чи меншою мірою забезпечували, та відсутністю обмежень їх діяльності з боку власника. Замкові села були в середньому більшими за розмірами, хоча приклади великих зустрічалися і серед церковних та шляхетських поселень. Але серед них їх було небагато: серед церковних – Дермань (62 господарства, не рахуючи малоземельних та безземельних) та Буща (85), а серед шляхетських – Глинники (40) та Вельбівне (116) при середньому розмірі села по всій волості у 22,75 селянських господарств. Серед замкових сіл цього рівня не дотягувало всього 5 сіл (26%), серед церковних – 9 (60%), а серед шляхетських – 44 (88%). Зважаючи на наявність в переважній більшості замкових та церковних селах «неселянських» категорій, можна говорити про ще більш високий стан їх залюднення та загосподарення. Зрозуміло, що більші з церковних та шляхетських сіл привертали увагу власників волості та стимулювали їх повернення до замку. Стосовно перш за все церковних маєтків це було видно з попереднього викладу.

У третій групі, представленій шляхетськими селами, виділяються поселення зі структурою, близькою до замкових та церковних. Це – розташовані поряд з Острогом Вельбівне та Нетішин. Перше відрізняється значними (найбільшими по волості) розмірами (116 селянських господарств) [37, s. 45–52] і далі продовжує зростати, «дорісши» на 1629 р. до 204 і на 1648 р. 240 димів [6, с. 39; 36, s. 9], і так і не поступившись своєю першістю в цьому відношенні. Основу шляхетських маєтків складали власне селянські господарства – кількість дворів слуг, підсусідків, коморників та городників становила близько третини всіх господарств, у той час як в інших категоріях маєтків перевищувала 40%. Така «соціальна компактність» з суттєвим переважанням власне селянських господарств, очевидно, значною мірою сприяла ранньому впровадженню та швидкому розвитку тут панського господарства. Ці села не могли не бути тісніше пов'язані з містом, позаяк ремісники в них (окрім Вельбівна та Нетішина) були відсутні. Незначні розміри як норма для сіл цієї групи вже відзначалася. Мізерною була й кількість слуг

На 1620 р. (див. табл. 2, дані про розміри землі подано у волоках) ситуація суттєво не змінилася. Відтак, можна говорити про притаманність зазначених

рис різним категоріям маєтків у складі Острозької волості та стабільність їх внутрішньої структури. Інвентар 1620 р. містить свідчення про стан фільваркового господарства і дає можливість порівняти рівень його впровадження в замкових та шляхетських володіннях.

У шляхетських маєтках густота фільварків була вдвічі вищою. Самі маєтності в переважній більшості випадків не утворювали складних господарських комплексів типу «фільварок + кілька сіл». На кожен шляхетський фільварок припадало майже вдвічі більше панської землі, ніж у замковому господарстві; а одне посесорське село фільваркової землі мало у своєму розпорядженні більше ніж утричі. Додавши до цього меншу кількість селянських господарств, що припадали на одне шляхетське господарство, можна дати відповідь на питання про відмінності в нормі експлуатації у великих та дрібних маєтках.

Але говорити про них можна тільки до певної міри, з урахуванням того, що все це стосується власне великого, латифундіального господарства та відображають саме його структуру та політику великих землевласників, магнатів. Адже подібна висока норма експлуатації по сусідству з нижчим її рівнем не могла не провокувати відповідного стихійного перерозподілу трудових ресурсів. Натомість, володіння Острозьких і надалі приваблювали селян-втікачів [1, с. 130]. Якраз у цьому випадку політика власника багато в чому була визначальною: він через слуг чи тих самих слуг-посесорів та завдяки розлогості підлеглих територій мав можливість запобігти несанкціонованим переміщенням селян; міг надавати клієнтам, які держали землю, пільги; намагався, запобігаючи наїздам сусідів чи боронячись від татарських нападів, забезпечити відносно спокійне функціонування як фільваркового, так і селянського господарства тощо. Зрештою, і сама норма визиску селян не була такою вже й значною, часто залишаючись на рівні перших спроб проведення волочної поміри, а зважаючи на переважання дворишної системи, – ще меншою. В усякому разі, питома вага пустоючої і відповідно потенційно придатної для господарювання селян землі була більшою в маєтностях, що належали замку, а кількість новоосілих господарств – більшою в шляхетських. Щоправда, треба пам'ятати, що створювався інвентар 1620 р. майже одразу після кількох спустошливих татарських нападів на Волинь [11, с. 229–239; 39, с. 66]. Фактом залишається вищий рівень впровадження фільварків у шляхетських господарствах та вища норма відробітків у них.

У той же час, самі конкретні фільварки за розмірами орної землі були більшими господарствами в замковому секторі. Соціальна структура в ньому залишалася ускладненою. При цьому боярські господарства в замкових селах є нормою, а в ряді випадків вони забезпечуються залежним населенням. Їх питома вага зростає, що свідчить про ускладнення панського господарства та

спроби якоюсь мірою компенсувати зменшення кількості шляхти-клієнтів при зростанні питомої ваги замкового господарства. У шляхетських маєтках неселянські категорії не відіграють суттєвої ролі. Інвентар 1620 р. зафіксував зникнення в замкових і зменшення в шляхетських селах категорії городників.

Таким чином, можна на прикладі Острозької волості говорити, що магнатські латифундії протягом XVI – першої половини XVII ст. розвивалися як динамічні господарські системи. Склад волості, як і співвідношення між різними власницькими категоріями маєтків, регулювався на підставі досягнення ними певного рівня розвитку та значною мірою пов'язаного з ним їх розташування. Найсуттєвіших змін зазнали церковні володіння, скорочені католицькими нащадками В.-К. Острозького майже виключно до монастирських маєтків. Зменшення питомої ваги шляхетського землеволодіння можна частково пов'язати зі зміною територіальних напрямків господарської активності роду, їх перенесення на схід та південний схід від волинського ядра його володінь.

Внутрішня, господарська та соціальна структура Острозької волості була пов'язана із володільницьким статусом маєтків. Її можна вважати, на відміну від структури-складу, стабільною, принаймні, стосовно першої половини XVII ст. Дослідження цих проблем можливе при застосуванні математико-статистичних методів, спроба реалізації найпростіших з яких здійснена вище. Підставою ж для цього є рівень забезпечення великих господарських комплексів описово-статистичними джерелами, задовільний, порівняно з іншими магнатськими латифундіями Волині, для володінь князів Острозьких.

Бібліографічні посилання

1. **Атаманенко В.Б.** Селянський рух на Волині в кінці XVI ст.: Спроба статистичного аналізу // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович. – Д., 1995.
2. **Атаманенко В.Б.** Вірогідність поборових документів XVI століття // Дніпропетр. іст.-археограф. зб. – Д., 1997. – Вип. 1.
3. **Атаманенко В.Б.** Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст. // Осягнення історії. – Острог; Нью-Йорк, 1999.
4. **Атаманенко В.Б.** Інвентарні описи Межиріччя XVII століття // Укр. археограф. щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002.
5. **Баранович О.І.** З історії заселення Південної Волині // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – К., 1925. – Кн. 6.
6. **Баранович О.І.** Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1930.
7. **Баранович А.И.** Новый город Западной Украины XVI в. // Уч. зап. ин-та славяноведения АН СССР. – 1951. – Т. 3.

8. **Барапович А.И.** Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М., 1955
9. **Бойко І.Д.** Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
10. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Укл.: І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001.
11. **Ворончук І.О.** Демографічні наслідки татарського нападу на Краснокорецьку волость Волині // Осягнення історії. – Острого; Нью-Йорк, 1999.
12. **Ворончук І.О.** Селянство Острозької волості за інвентарем 1621 р. // Острогіана в Україні і Європі: Матеріали міжнар. наук. симп. – Старокостянтинів, 2001.
13. **Гуржій О.І.** Підсудництво – як соціальне явище на Україні доби феодалізму // Феодалізм на Україні. – К., 1990.
14. **Гуцаленко Т.** Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // Лавра. – 2000. – № 2.
15. История Украинской ССР. – К., 1982. – Т. 2.
16. **Ковальський М.П.** Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали І–III наук.-краєзнавчих конф. «Остріг на порозі 900-річчя» (1990–1992 рр.). – Острого, 1992. – Ч. 1.
17. **Ковальський М.П.** Акт поділу володіннь князя В.-К.К. Острозького між його синами Янушем і Олександром (1603 р.) // Острозька Академія XVI–XVII ст. – Острого, 1997.
18. **Ковальський М.П.** Етюди з історії Острога. – Острого, 1998.
19. **Ковальський Н.П.** Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопр. отеч. историографии и источниковедения. – Д., 1975. – Вып. 2.
20. **Ковальський Н.П.** Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы. – Д., 1982.
21. **Ковальський Н.П.** Інвентарі як джерела по соціально-економічній історії міст України XVI–XVIII в. (на матеріалах г. Острога) / Н.П. Ковальський, В.Б. Атаманенко. – Д., 1988. – Деп. в ІНІОН АН СРСР.
22. **Ковальський Н.П.** Острожский инвентарь 1654 г. // Исслед. по археографии и источниковедению отеч. истории XVI–XX вв. – Д., 1990.
23. **Кулаковський П.М.** Остріг і Острозька волость XVI–XVI ст. в документах Литовської та Руської (Волинської) метрик // Матеріали 6-ї Острозької наук.-краєзнавчої конф. «Остріг на порозі 900-річчя» (1995 р.). – Остріг, 1996.
24. ЛНБ НАНУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 5. Оссолінські. – № П.6746.
25. **Луц В.** Інвентарні описи Германського монастиря XVI–XVII століття в науковому доробку Володимира Вуйцика // Волинська ікона: Дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003.
26. **Маркіна В.А.** Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961.
27. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636). – К., 1990.
28. **Милов Л.В.** Тенденции аграрного развития России первой половины XVII столетия: Историография, компьютер и методы исследования / Л.В. Милов, М.Б. Булгаков, И.М. Гарскова. – М., 1986.

29. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. Литовская метрика. – Оп. 1, ед. хр. 29.

30. **Тесленко І.** Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2001. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни.

31. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 25, оп. 1.

32. **Яковенко Н.М.** Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Феодалізм на Україні. – К., 1990.

33. **Яковенко Н.М.** Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

34. **Anusik Z.** Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 roku // Przegląd historyczny. – (Warszawa), 1985. – Т. LXXVI. – Zesz. 2.

35. Archiwum Główny Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Koronnego. – № 31.

36. Archiwum Główny Akt Dawnych. Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – № 495.

37. Archiwum państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – № 65.

38. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN. Dział rękopisów. – № 3669/II.

39. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1962. – Т. VIII. – Cz. 1.

40. Inwentarz dóbr duchownych Ostrogkich z roku 1571 // Muzeum Konstantego Świdzińskiego. – Warszawa, 1876. – Т. 2.

41. **Giejsztorowa I.** Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII wieku // Kwartalnik historii kultury materialnej. – 1962. – R. X. – № 3–4.

42. **Górska K.** Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku // Studia źródłoznawcze. – 1957. – № 1.

43. **Litwin H.** Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569–1648. – Warszawa, 2000.

44. **Stecki T.J.** Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888.

45. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2.

46. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889.

Надійшла до редколегії 24.05.2003